

Ольга Туровська,
докторантка Папського університету
Іоана Павла II в Кракові

ПОНЯТТЯ НЕГАТИВНОЇ СВОБОДИ В ФІЛОСОФІЇ ІСАЙЇ БЕРЛІНА

Примушувати людину – значить позбавляти її волі, але волі від чого? Майже всі моралісти в історії людства прославляли свободу. Значення цього слова, так само як і деяких інших філософських категорій – щастя і доброти, реальності – настільки багатогранне, що існує мало тлумачень, які виявляться тут непридатними. Планується дуже стисло розглянути історію цього поняття, але наголос, головним чимном, буде на концепції негативної свободи у Ісайї Берліна[1].

Ключові слова: негативна свобода, рабство, лібертаризм, приватна сфера життя, публічна сфера життя, конфлікт інтересів, позитивна свобода.

Постановка проблеми. Проблема свободи людини і різного трактування цього поняття є завжди актуальною. Свобода – одна із базових категорій у філософії, яка є інтегральною частиною внутрішньої суті людини, що характеризує, як умови її існування, реалізації в соціумі та родині, так і самовідчуття, розуміння своєї ролі та призначення у світі [2]. Дане поняття, будучи центральними, увібрало в себе значну частку людської історії, як минулої, так і майбутньої. Для кожної людини свобода – це природний внутрішній критерій її індивідуального ставлення до суспільства та подій, в яких вона бере участь. Планується детально розглянути лише одне значення слова «свобода». «Негативна» свобода є у відповіді на питання: «Що то за сфера життя, в рамках якої суб'єкту, людині або групі людей, дозволено або повинно бути дозволено робити те, на що вона здатна; бути тим, ким вона може бути, не наражаючись на втручання з боку інших людей?».

Аналіз наукових досліджень. Значний внесок у дослідження свободи свого часу зробили такі філософи як:

Бенедикт Спіноза, Жан-Жак Руссо, Вольтер, Карл Маркс, Володимир Соловйов, Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше, Жан-Поль Сартр, Карл Ясперс, Микола Бердяєв, Григорій Сковорода, і багато інших. Трактують поняття «свобода» є багато, що ще раз доводить складність та багатогранність цього феномену. Для представників античної філософії, наприклад, – Сократа, Діогена і Сенеки – свобода є сенсом людського існування. Для представників середньовічної схоластики – Ансельма Кентерберійського і Хоми Аквінського – свобода розуму і вчинків можлива тільки в межах церковної догми, за її межами ж свобода – це просто ересь [3]. У Новий час стає панівною точкою зору погляд на свободу як на природний стан людини, шлях до соціальної рівності і справедливості (Томас Гоббс, Поль Анрі Гольбах, П'єр Сімон Лаплас) [4]. Варто зазначити, що Іммануїл Кант, наприклад, розумів своводу як інтелегібельну (недоступну чуттєвому пізнанню) сутність особи.

Метою та завданням статті є розгляд філософської категорії свободи на прикладі відомого оксфордського філософа Ісайї Берліна. Також буде викладений короткий зарис філософії Д. С. Мілля, засади лібертаризму.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай кажуть, що людина вільна на стільки, що ніхто: ні інша людина, ні група людей – не може перешкоджати її діям. Політична свобода в цьому сенсі і є тією областю, в рамках якої людина може діяти, не піддаючись втручанню з боку інших. Якщо інші люди не дозволяють комусь зробити те, що в іншому випадку той хтось міг би зробити, то в цьому випадку та особа не є невільною; якщо через дії інших людей згадана область зменшується, зменшуючись переходячи певну межу, то про людину можна сказати, що вона перебуває в стані примусу і, можливо, навіть поневолення. Проте, слово примус не охоплює всі випадки, коли люди не здатні що-небудь зробити. Якщо хтось не здатний стрибнути вище трьох метрів, читати будучи сліпим, або марно намагається зрозуміти найбільш складні місця у доробку Канта, то дивно було б говорити, що це є примушення поневоленню або примусу. Примус передбачає навмисне вторгнення інших людей в сферу, де в іншому випадку можна було б діяти

безперешкодно. Ви тільки тоді позбавлені політичної свободи, коли інші люди заважають вам досягти якої-небудь мети.

Проста нездатність до досягнення цілі ще не означає відсутності політичної свободи. Гельвецій сформулював би це дуже чітко: «Вільна людина – це людина, яка не закута у кайдани, не заточена у в'язниці, не залякана, як раб, страхом покарання... Було б безглуздя назвати несвободою те, що ми не здатні полетіти під хмари, як орел, жити під водою, як кит...»[5]. Про це свідчить і сучасне вживання таких взаємопов'язаних виразів як «економічна свобода» і «економічне рабство».

Доводять, деколи дуже переконливо, що якщо людина занадто бідна і не може дозволити собі купити буханець хліба, здійснити подорож по світу або звернутися за допомогою до суду, хоча на все це вона не має юридичної заборони, то вона не є більш вільною, ніж коли це недозволено законом. Якби бідність людини була свого роду хворобою і не дозволяла б їй купити хліба або оплатити подорож по світу, як кульгавість не дозволяє бігати, то було б неприродно бачити в ній відсутність свободи, тим більше політичної. Тільки в тому випадку, коли можна пояснити свою нездатність придбати яку-небудь річ тим, що інші люди вжили певних заходів, і тому людина, на відміну від інших, не має грошей для придбання цієї речі, тільки в цьому випадку можна вважати себе жертвою примусу або поневолення.

Іншими словами, вживання слова «примус» залежить від прийняття певної соціально-економічної теорії, що пояснює причини убогості і нездатності що-небудь робити. Якщо відсутність матеріальних засобів викликано нестачею розумових і фізичних здібностей, то, тільки прийнявши зазначену теорію, можна говорити не просто про злидні, а про відсутність свободи. Якщо крім того ж людина вважає, що її злидні обумовлені певним соціальним устроєм, який, на її погляд, є несправедливим і нечесним, то можна говорити про економічне рабство або пригнічення. «Не природа речей обурює нас, а тільки недобра воля», – говорив Руссо.

Критерієм гноблення служить та роль, яку, на нашу думку, виконують інші люди, коли прямо або

опосередковано, навмисно або випадково перешкоджають здійсненню бажань інших. Свобода в цьому сенсі означає тільки те, що конкретній людині не заважають. Чим ширше область невтручання, тим більшою стає свобода людини. Саме так розуміли свободу класики англійської політичної філософії. «Вільна людина, – говорив Гоббс, – це та, якій ніщо не перешкоджає робити те, що вона хоче»[6]. На їхню думку, при існуючому стані речей свобода не може бути безмежною, бо її безмежність спричинила б те, що всі стали б чинити нескінченні перешкоди один одному, і в результаті такої «природної свободи» виник би соціальний хаос, і навіть мінімальні потреби людей не були б задоволені, а свобода слабшого була б пригнічена сильнішим.

Англійські філософи чудово розуміли, що людські цілі та дії ніколи самі по собі не прийдуть до гармонійного співіснування, і (якими б не були їхні офіційні доктрини) вони ставили вище свободи такі цінності, як справедливість, щастя, культура, безпека або різні види рівності, а тому були готові обмежувати свободу заради цих цінностей чи навіть заради неї самої. Бо інакше було б неможливо створити бажаний, на їх думку, тип соціального об'єднання. Тому, визнавали дані мислителі, область вільних дій людей повинна бути обмежена законом. Однак рівною мірою вони допускали – особливо такі лібертаріанці як Локк і Мілль в Англії, Констан і Токвіль у Франції – що повинна існувати деяка мінімальна область особистої свободи, в яку не можна втручатися ні за яких обставин. Якщо ця свобода порушується, то індивідуальна воля заганяється в рамки занадто вузькі навіть для мінімального розвитку природних людських здібностей, а без цих здібностей люди не тільки не могли б досягати цілей, які вони вважають вартими, правильними чи священними, а й були б нездатні просто ставити ці цілі перед собою. Звідси випливає, що необхідно провести межу між сферою приватного життя і сферою публічної влади. Де її провести – про це можна сперечатися.

Люди у багатьох відношеннях залежать один від одного, і ніяка людська діяльність не може бути настільки приватною, щоб ніяк і ніколи не зачіпати життя інших людей. «Свобода шуки – це смерть пічкара»; свобода одних залежить

від обмежень, накладених на інших. «Свобода оксфордського професора, – як хтось може додати, – це щось інше порівняно зі свободою простого селянина». Ця ідея черпає свою силу в чомусь одночасно істинному і важливому, хоча сама фраза розрахована на дешевий політичний ефект.

Безсумнівно, надавати політичні права і гарантію невтручання з боку держави людям, які є неграмотними або малозабезпеченими, значить знущатися над їх становищем; насамперед цим людям потрібна матеріальна допомога і освіта, і тільки потім вони зможуть усвідомити свою свободу і нею скористатися. Чим є свобода для тих, хто не може нею користуватися? Якщо умови не дозволяють людям користуватися свободою, то в чому її цінність? Спочатку слід дати людям найважливіше; як казав один радикальний письменник дев'ятнадцятого століття: «Іноді чоботи важливіші творів Шекспіра»; Індивідуальна свобода – не головна потреба людини. Свобода – це не просто відсутність всілякого примусу; подібне трактування занадто розширює значення цього слова, і тоді воно може означати або занадто багато, або занадто мало. Простий селянин насамперед потребує одяг та медичну допомогу, а не особисту свободу, але та мінімальна свобода, яка потрібна йому сьогодні, і та розширена свобода, яка знадобиться йому завтра, – це не якийсь особливий її різновид, а свобода, тотожна свободі професорів, художників і мільйонерів. Можливо, муки совісті деяких лібералів викликані не тим, що люди прагнуть до різної свободі залежно від їх соціально-економічного становища, а тим, що меншість, яка володіє свободою, знайшла її, експлуатуючи більшість або, принаймні, намагаючись не помічати, що значна більшість людей позбавлена волі. Прихильники лібералізму мають всі підстави вважати, що якщо індивідуальна свобода становить для людей вищу мету, то неприпустимо одним людям позбавляти волі інших, а тим більше – користуватися свободою за рахунок інших. Рівність волі; вимога не ставитися до інших так, як би ти не хотів би, щоб вони ставилися до тебе; виконання обов'язку перед тими, завдяки кому стала можлива твоя свобода, процвітання і виховання; справедливість в її найбільш простому і універсальному

значенні – такі основи ліберальної моралі. Свобода – не єдина мета людей. Можна було б, разом з критиком Белінським, сказати, що якщо інші люди позбавлені волі, якщо мої брати повинні жити в злиднях, бруді і неволі, то я не хочу свободи і для себе, я відкидаю її обома руками і беззастережно вибираю долю моїх братів. Але ми нічого не виграємо, якщо будемо змішувати поняття. Нехай, не бажаючи терпіти нерівність і поширювати злидні, хтось готовий пожертвувати частиною або навіть всієї своєю свободою; можна піти на цю жертву добровільно, але те, від чого хтось відмовляється заради справедливості, рівності і любові до своїх товаришів, – це свобода. У людини були б усі підстави мучитися свідомістю провини, якби при відомих обставинах вона виявилася не готовою принести цю жертву. Однак жертва не веде до збільшення того, чим було пожертвовано: зростання свободи не відбувається, якою б великою не була моральна потреба в жертві і компенсації за цю жертву. Все є тим, чим є: свобода є свободою; вона не може бути рівністю, чесністю, справедливістю, культурою, людським щастям або чистою совістю. Якщо свобода однієї людини, свобода цілого класу чи народу пов'язана зі стражданнями якоїсь кількості людей, то система, де можливі такі страждання, є несправедливою і аморальною. Але якщо людина урізає свою свободу або відмовляюся від неї повністю, щоб відчувати менше ганьби через існуючі нерівності, і при цьому індивідуальна свобода інших, по суті, не збільшується, то відбувається втрата свободи в її абсолютному вираженні. Це може бути компенсовано зростанням справедливості, щастям або спокою, але втрата свободи сталася, і було б простим плутанням цінностей стверджувати, що хоча «ліберальна» індивідуальна свобода викинута за борт, деякі інші види свободи – «соціальна» або «економічна» – зросла. Втім, це не відмінняє того, що свободу одних часом потрібно обмежувати, щоб забезпечити свободу інших. Керуючись яким принципом слід це робити? Якщо свобода являє собою священну, недоторканну цінність, то такого принципу просто не існує. Для філософів, які дотримуються оптимістичного погляду на людську природу і вірять у можливість гармонізації людських інтересів (до їх числа входять Локк, Адам Сміт і,

деякою мірою, Мілль), соціальна гармонія і прогрес не відмінюють існування досить великих сфер приватного життя, кордони яких не можуть бути порушені ні державою, ні будь-яким іншим органом влади. Гоббс і його прихильники, особливо консервативні і реакційні мислителі, вважали, що потрібно перешкодити людям знищувати один одного і перетворювати соціальне життя на джунглі і пустелю; вони пропонували вжити запобіжних заходів для стримування людей, а тому вважали за необхідне збільшити область централізованого контролю і, відповідно, зменшити область, контрольовану індивідом. Однак і ті й інші були згодні, що деяка сфера людського існування не повинна піддаватися соціальному контролю. Вторгнення в цю область, якою б маленькою вона не була, є деспотизмом. Найяскравіший захисник свободи і сфери приватного життя є Бенжамен Констан, він закликав захистити від деспотичного посягання, принаймні, свободу віри, переконань, самовираження і власності.

Джефферсон, Берк, Пейн і Мілль склали різні списки індивідуальних свобод, але схожим чином обґрунтовували необхідність тримати владу на відстані. Ми повинні зберегти хоча б мінімальну область особистої свободи, якщо не хочемо «відректися від нашої природи». Ми не можемо бути абсолютно вільними і повинні відмовитися від частини нашої свободи, щоб зберегти решту. Повне підпорядкування чужій волі означає самознищення. Якою ж має бути тоді мінімальна свобода? Це та свобода, від якої людина не може відмовитися, не йдучи проти істоти своєї людської природи. Яка її сутність? Які норми виходять з неї? Ці питання були і, мабуть, завжди будуть предметом безперервної суперечки. Але який би принцип не окреслював область невтручання, будь то природне право чи права людини, принцип корисності або постулат категоричного імперативу, недоторканність суспільного договору або будь-яке інше поняття, за допомогою якого люди роз'яснюють і обґрунтовують свої переконання, передбачувана тут свобода є свободою від чогонебудь; вона означає заборону вторгнення далі деякого переміщеного, але завжди чітко усвідомлюваного кордону. «Тільки така свобода і заслуговує назви «свобода» коли ми

можемо абсолютно вільно прагнути досягнення того, що вважаємо для себе важливим», – говорив один з найвідоміших поборників свободи. Якщо це так, то чи є яке-небудь виправдання примусу? Мілль не сумнівався, що є. Всі індивіди по справедливості мають рівне право на мінімальну свободу, тому кожного з них потрібно стримувати, використовуючи при необхідності силу, щоб він не відняв свободу в іншого індивіда.

По суті, вся функція закону і полягає в запобіганні саме таких зіткнень: роль держави тим самим зводиться до того, що Лассаль зневажливо назвав «функцією нічного сторожа» чи «регульовальника вуличного руху». Чому захист індивідуальної свободи настільки священний для Мілля? У своєму відомому трактаті він заявляє, що до тих пір, поки людям не буде дозволено вести той спосіб життя, який вони хочуть і який «стосується тільки їх самих», цивілізація не зможе розвиватися; якщо не буде вільного обміну ідеями, ми не зможемо знайти істину; не буде можливості для розвитку самобутності, оригінальності, геніальності, розумової енергії і мужності. Суспільство буде задушене тяжкістю «масової пересічності». Все, що є різноманітним і наповненим змістом зникне під гнітом звичаю і постійної схильності людей до послуху, яке народжує тільки «виснажених і безплідних», «обмежених і знівечених» індивідів зі «слабкими здібностями». «Язичницьке звеличення людини настільки ж гідно поваги, як і християнська самовідданість». Захист свободи має «негативну» мету – запобігти втручанням. Загрожувати людині гоніннями, якщо вона не погодиться жити так, щоб інші вибирали за неї мету; закрити перед нею усі двері, крім однієї, означає суперечити тій істині, що людина – це істота, яка самостійно проживає своє життя. І тут не важливо, наскільки хороша перспектива, що відкривається тими одними дверима, і наскільки шляхетні мотиви тих, хто встановлює обмеження. Саме так з часу Еразма (можливо, хтось сказав би – з часу Оккама) і донині розуміють свободу окремі прихильники лібералізму. Всі вимоги громадянських свобод та індивідуальних прав, всі протести проти експлуатації і приниження, проти зазіхань з боку державної влади і масового гіпнозу, породженого звичаєм або

організованою пропагандою, виникають з цієї індивідуалістичної та суперечливої концепції людини.

Три моменти слід зазначити у зв'язку з цією позицією. По-перше, Мілль змішує два різних уявлення. Відповідно до першого з них, будь-який примус сам по собі є злом, бо він перешкоджає здійсненню людських бажань, але його можна використовувати для запобігання іншого, ще більшого, зла. Невтручання, як щось протилежне примусу, саме по собі є благом, хоча і не єдиним. Це уявлення висловлює «негативну» концепцію свободи в її класичному варіанті. Згідно з іншою інтерпретацією, людям слід прагнути відкривати істину і виховувати в собі певний, схвалюваний Міллем, тип характеру, що поєднує такі риси, як критичність, самотність, багату уяву, незалежність, небажання підкорятися, і т.д. Відкрити істину і виховати такий характер можна тільки в умовах свободи. Обидва ці уявлення є ліберальними, але вони не є тотожними, і зв'язок між ними в кращому випадку емпіричний. Ніхто не став би стверджувати, що істина і свобода самовираження можуть процвітати там, де думка задавлена догмою. Але історичні факти свідчать про те (саме це і доводив Джеймс Стефан, який опонував Міллю у своїй книзі «Свобода, Рівність, Братерство» ('Liberty, Equality, Fraternity')), що чесність, любов до істини і полум'яний індивідуалізм процвітають у спільнотах з суворою військовою дисципліною, як наприклад, в громадах кальвіністів в Шотландії і Новій Англії, у всякому разі не рідше, ніж у терпиміших і більш нейтральних суспільствах. Це руйнує аргумент Мілля на користь свободи як необхідної умови розвитку людської обдарованості. Якщо ці дві мети несумісні один з одною, то Мілль опиняється перед болісною дилемою ще до того, як виникнуть труднощі, викликані несумісністю його доктрини з послідовним утилітаризмом, навіть гуманістично поясненим самим Міллем. По-друге, ця доктрина виникла порівняно недавно. Античний світ навряд чи визнавав індивідуальну свободу як усвідомлений політичний ідеал.

Поняття індивідуальних прав відсутнє в правових уявленнях римлян і греків; в рівній мірі це вірно і по відношенню до іудейської, китайської і всіх наступних

древніх цивілізацій. Трактування сфери приватного життя і особистих відносин як чогось священного виникає з концепції свободи, яка, якщо врахувати її релігійне коріння, отримала кінцеве вираження лише з настанням епохи Відродження або Реформації. Однак занепад цієї свободи означав би загибель цивілізації і всього морального світогляду. Третя особливість цього поняття свободи найбільш важлива. Вона полягає на тому, що свобода в такому її розумінні сумісна з деякими формами самодержавства або, у всякому разі, з відсутністю самоврядування. Свобода в цьому сенсі має принципівий зв'язок зі сферою управління, а не з його джерелом. На ділі, демократія може позбавити громадянина багатьох свобод, якими він користується при інших формах правління, і, крім того, можна легко уявити собі ліберально налаштованого деспота, який надає своїм підданам широку особисту свободу. Залишаючи своїм громадянам більшу область свободи, деспот, разом з тим, може бути несправедливим, захочувати крайні форми нерівності, мало піклуватися про порядок, чесноти і розвиток знання, але якщо врахувати, що він не обмежує свободу громадян або, у всякому разі, робить це в меншій мірі, ніж правителі при багатьох інших режимах, він підпадає під визначення Мілля. Свобода в цьому сенсі не пов'язана, принаймні логічно, з демократією та самоврядуванням. Загалом, самоврядування може забезпечувати кращі гарантії дотримання громадянських свобод, ніж інші режими, і тому в його підтримку виступали багато лібертаріанців. Але між індивідуальною свободою і демократичним правлінням немає прямого зв'язку. Відповідь на питання «Хто управляє мною?» логічно не пов'язанти з питанням «Як сильно уряд обмежує мене?». Саме це, в кінцевому рахунку, і виявляє глибоку відмінність між поняттями негативної і позитивної свободи. Позитивне трактування свободи вступає у свої права, коли ми намагаємося відповісти на питання «Хто керує мною?» і «Хто повинен сказати, що мені слід або не слід робити і ким мені слід або не слід бути?», а не коли ми задаємося питанням: «Що я можу робити і ким я можу бути?», тому зв'язок між

демократією та індивідуальною свободою значно слабший, ніж вважають захисники цих концепцій.

Висновки. Бажання керувати собою або, принаймні, брати участь у процесі управління своїм життям може бути настільки ж глибоким, як і бажання мати свободу діяльності. Але в цих випадках ми бажаємо не одного і його ж. На ділі, предмети бажання тут зовсім різні, і саме ця обставина призвела до великого зіткнення ідеологій, які підпорядкували собі світ. «Позитивна» концепція свободи передбачає не свободу «від», а свободу «для» – свободу вести якийсь приписаний спосіб життя, тому для прихильників «негативної» свободи вона деколи виявляється лише лицемірною маскою жорстокої тиранії. Подальше дослідження різниці між двома видами свободи уде цікавим і корисним для філософських досліджень.

Список використаних джерел та літератури

1. Berlin Isaiah. Two Concepts of Liberty (в скороченні) // Berlin I. Four Essays on Liberty. London, Oxford Univ. Press, 1969, p. 121—134, 162—172
2. Даль Р. О демократии: пер. с англ. / Роберт Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 204 с.
3. Сайт Європейського Парламенту [Електронний ресурс]. – [Цит. 23.05.12]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/parliament/archive/staticDisplay.do?language=EN&id=211>.
4. Almond G. A Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science / G. A. Almond. – Newbury Park, Calif : Sage, 1990.
5. Гельвецій К. А. Твори в 2-х т. Т.1, М.: Мысль, 1973, с. 175.
6. Гоббс Т. Твори. в 2-х т. Т.2, М.: Мысль, 1991, с. 163.

O. Turowska

CONCEPT NEGATIVE FREEDOM IN PHILOSOPHY ISAIAH BERLIN

The problem of human freedom and different interpretations of this concept have always been relevant. Freedom is one of the basic categories in Philosophy. It is an integral part of the inner essence of a human being, that characterizes conditions of their existence, realization in society and family, as well as awareness and understanding of their mission in the world. Being central, the given concept has incorporated a significant part of the history of humanity, both past and future. For every individual freedom

is an intrinsic inner criterion of their personal attitude to society and events in which they participate. It is planned to dwell upon only one meaning of the word «freedom.» «Negative» freedom is present in the answer to the question: «What is the sphere of life in which a subject, a person or a group of people is allowed or should be allowed to do something they are capable of; to become what they could be without facing interference from other people? « The desire to govern ourselves, or at least participate in the management of our lives, can be as deep as the desire to have freedom of action. But in these cases we do not want the same things. In fact, desires are quite different, and this fact has led to a great clash of ideologies that subjugated the world. «Positive» conception of freedom presupposes not the freedom «from» but the freedom «for», i.e. the freedom to lead a prescribed way of life. That is why the advocates of «negative» freedom sometimes understand it only as a hypocritical mask of brutal tyranny. A further study of the differences between two kinds of freedom will be interesting and fruitful for researches in Philosophy.

Key words: negative freedom, slavery, Libertarianism, private sphere of life, public sphere of life, conflict of interest, positive freedom.

O. Turowska

CONCEPT WOLNOŚĆ NEGATYWNA W FILOZOFII ISAIAH BERLIN

Zmusić osobę – znaczy pozbawić jej woli, ale jakiej? Prawie wszyscy moralisci w historii uwielbiali wolność. Wartość tego słowa, jak również niektórych innych kategorii filozoficznych – szczęścia, życzliwości, rzeczywistości – jest tak różnorodna, że niewiele są nieodpowiednich interpretacji. Planowano jest bardzo krótko określić historię pojęcia, ale przede wszystkim koncentrować się na koncepcji wolności negatywnej Isaiah Berlina [1].

Słowa kluczowe: wolność negatywna, niewolnictwo, libertarianizm, prywatna sfera życia, publiczna sfera życia, konflikt interesów, wolność pozytywna.